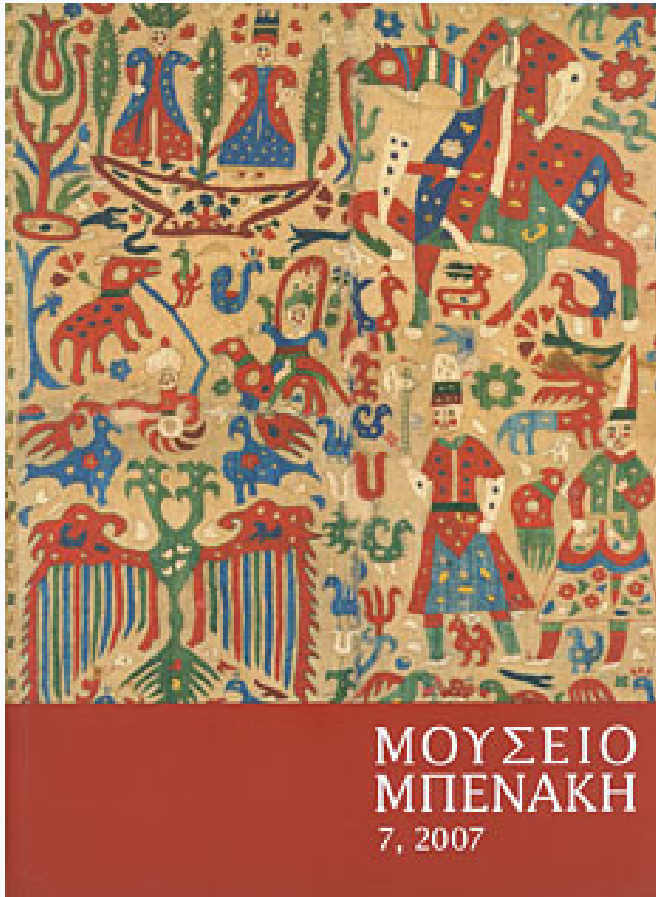

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 7 (2007)

Γράμματα από την Κύπρο για την αρχαιολογία, τη λαϊκή τέχνη και τη ζωή. Επιστολές της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου προς την Άννα Χατζηνικολάου

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

doi: [10.12681/benaki.52](https://doi.org/10.12681/benaki.52)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κιτρομηλίδης Π. Μ. (2007). Γράμματα από την Κύπρο για την αρχαιολογία, τη λαϊκή τέχνη και τη ζωή. Επιστολές της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου προς την Άννα Χατζηνικολάου. *Μουσείο Μπενάκη*, 7, 169–179.
<https://doi.org/10.12681/benaki.52>

Γράμματα από την Κύπρο για την αρχαιολογία, τη λαϊκή τέχνη και τη ζωή.
Επιστολές της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου
προς την Άννα Χατζηνικολάου

ΤΟ 1981 ΟΙ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ του Μουσείου Μπενάκη πλουτίστηκαν από μια αξιόλογη συλλογή 32 κυπριακών έργων λαϊκής κεντητικής από τη συλλογή της αρχαιολόγου Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου (1918-1973), σκαπανέως της έρευνας της κυπριακής λαϊκής τέχνης. Η δωρεά προερχόταν από τον Γιώργο Φιλίππου Πιερίδη και τη Μαρίνα Πιερίδου, εις εκπλήρωσιν σχετικής επιθυμίας της Αγγελικής Πιερίδου. Στο μελέτημα που ακολουθεί παρουσιάζονται επιστολικές μαρτυρίες που φωτίζουν τα συμφραζόμενα της δημιουργίας της συλλογής. Περιγραφή των αντικειμένων της συλλογής περιλαμβάνεται στον υπό έκδοση κατάλογο *Η Κυπριακή εθνογραφική συλλογή του Μουσείου Μπενάκη*, έργο της Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου.

***

Στα χρόνια 1950-1954 δύο γυναίκες αρχαιολόγοι, παλιές γνώριμες και φίλες από τα χρόνια των σπουδών τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τις δοκιμασίες της Κατοχής, ανταλλάσσουν μεταξύ τους γράμματα για την προσωπική τους ζωή και τη δουλειά τους, ανακαλώντας μονίμως το συναισθηματικό υπόβαθρο μιας ισχυρής φιλίας που τις είχε συνδέσει κάποτε. Η φιλία εκείνη άντεξε στον χρόνο και την απόσταση που χώριζε την Κύπρο από την Ελλάδα τότε, πριν από την εποχή ουσιαστικά της τηλεφωνικής επικοινωνίας και της αεροπορικής μετακίνησης, γιατί ένας από τους συντελεστές της ήταν πολιτικός, η κοινή στράτευση των δύο γυναικών αλληλογράφων στην υπόθεση της Εθνικής αντίστασης και η ένταξή τους σε οργανωτικά σχήματα της Αριστεράς

στα χρόνια της Κατοχής. Η θερμότητα των αισθημάτων εξηγεί και τη συντήρηση των γραμμάτων της Κύπριας φίλης της από τη μία από τις δύο αλληλογράφους, την Άννα Χατζηνικολάου.¹ Δυστυχώς οι δικές της επιστολές δεν σώθηκαν στο αρχείο της Αγγελικής Πιερίδου,² που διατηρεί με μεγάλη επιμέλεια στη Λευκωσία η κόρη της Μαρίνα Πιερίδου. Είναι πιθανόν ότι τα γράμματα χάθηκαν κατά τις μετακινήσεις της αποδέκτριάς τους από τη Λευκωσία στην Αμμόχωστο και πάλι πίσω στη Λευκωσία, μετακινήσεις τις οποίες επέβαλαν οι αλλαγές στην προσωπική της ζωή στα χρόνια ακριβώς της αλληλογραφίας τους, όπως φαίνεται και στις επιστολές που δημοσιεύονται εδώ. Πάντως η φιλία μεταξύ των δύο κυριών της αρχαιολογίας διατηρήθηκε έως τον πρόωρο θάνατο της Αγγελικής Πιερίδου τον Οκτώβριο του 1973. Αυτό φαίνεται και από τρία ευχετήρια δελτάρια με αρχαιολογικές παραστάσεις που επίσης διαφύλαξε η Άννα Χατζηνικολάου και μεταφέρουν τις ευχές της Αγγελικής για τις γιορτές των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς, με τελευταία μια κάρτα της 20ής Δεκεμβρίου 1967 με ευχές για τον καινούριο χρόνο 1968. Με την επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα, που ξαναζωντάνεψε στις δύο αλληλογράφους τις παλιές ανησυχίες των πολιτικών διώξεων, διακόπηκε οριστικά η γραπτή επικοινωνία τους.

Μέσα από τον άμεσο προσωπικό λόγο των επιστολών περνά, βιωμένη στην καθημερινή και τη συναισθηματική ζωή των ανθρώπων φορέων της, και η ιστορία της αρχαιολογίας στην Ελλάδα και την Κύπρο στις απαρχές της δεκαετίας του 1950. Από τα γράμματα της Αγγελικής στην Άννα Χατζηνικολάου μαθαίνουμε για τον διορισμό

Εικ. 1. Παρυφή σεντονιού από τη Λευκωσία, κεντητός διάκοσμος σε κυπριακό λινό, 0,91 x 0,28 μ. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, Δωρεά Γιώργου και Μαρίας Πιερίδη (Συλλογή Αγγελικής Πιερίδου), αρ. ευρ. 26138.

της Άννας στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών, το 1950, τα επαγγελματικά της ταξίδια για παρακολούθηση επιστημονικών συνεδρίων και –το πιο ενδιαφέρον για την ιστορία της επιστημονικής έρευνας– παρακολουθούμε τις απαρχές των μελετών της για τη συγγραφή της μονογραφίας για τον Άγιο Μάμα.³ Μάλιστα στην περίπτωση αυτή, σε σχέση με τη συγγραφή αυτού του σημαντικού έργου, πληροφορούμαστε και για τη βοήθεια που της προσέφερε η φίλη της από την Κύπρο, με τη φωτογράφιση της ωραίας ανάγλυφης παράστασης του αγίου από τον καθολικό ναό του Σταυρού της Λευκωσίας, που δημοσίευσε η Άννα Χατζηνικολάου στο βιβλίο της.⁴

Πιο πυκνές είναι οι πληροφορίες για την αρχαιολογική δραστηριότητα στην Κύπρο: μαθαίνουμε για τις ανασκαφές στην αρχαία Πάφο το 1950 και το 1951 καθώς και για την ανακάλυψη το καλοκαίρι του 1952 της μυκηναϊκής ακρόπολης της Παλαιοπάφου, για τα πρώτα βήματα της οργάνωσης του επαρχιακού αρχαιολογικού μουσείου στην Αμμόχωστο και για την ίδρυση της δημοτικής βιβλιοθήκης Αμμοχώστου, στην οποία πρωταγωνίστησε ο σύζυγος της Αγγελικής, Γιώργος Φιλίππου Πιερίδης. Από τη σχετική αναφορά στο τελευταίο γράμμα της Αγγελικής προς την Άννα Χατζηνικολάου, φαίνονται οι απαρχές της προσπάθειας αυτής που απέληξε στη δημιουργία μιας από τις πιο αξιόλογες δημόσιες βιβλιοθήκες στην Κύπρο, που δυστυχώς καταστράφηκε λόγω της τουρκικής εισβολής και κατοχής της Αμμοχώστου. Στο ίδιο γράμμα μαρτυρείται και η αγωνία της ερευνή-

τριας που βρίσκεται αποκομμένη στην περιφέρεια, σε σχέση με την έλλειψη βιβλίων και τις αντιξοότητες που παρεμβάλλονται στον δρόμο της έρευνας: «*παιδεύομαι πολύ μέ την έλλειψη βιβλίων γιά τό θέμα μου*».

Ωστόσο, τα γράμματα της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου προς την Άννα Χατζηνικολάου συνιστούν προσωπικές καταθέσεις και για δύο άλλα ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος. Το ένα από τα ζητήματα αυτά αναφέρεται στην ιστορία της επιστημονικής έρευνας στην Κύπρο. Η αλληλογραφία Χατζηνικολάου – Πασχαλίδου άρχισε και συνεχίστηκε για αρκετούς μήνες στα 1950-1951 με αφορμή το ενδιαφέρον της Άννας Χατζηνικολάου για τα περίφημα Λευκαρτίτικα κεντήματα της Κύπρου. Οι ανταλλαγές πληροφοριών σε σχέση με τη σχετική παραγγελία της Άννας δίνουν την ευκαιρία στην Αγγελική να αποκαλύψει ένα σημαντικό –το σημαντικότερο όπως αποδείχθηκε– στοιχείο του κόσμου των ενδιαφερόντων της, την αγάπη της για τη λαϊκή τέχνη και την επίμονη προσπάθειά της να αφοσιωθεί στη μελέτη αυτής της έξοχης καλλιτεχνικής έκφρασης του λαϊκού πολιτισμού της Κύπρου. Στα γράμματά της εκδηλώνεται σταδιακά το ενδιαφέρον της αυτό, εμφανίζονται οι απαρχές των ερευνών και των αναζητήσεών της, επισημαίνονται οι δυσκολίες της έρευνας και αναφέρονται οι πρώτες της μελέτες: βλέπουμε δηλαδή να καταγράφονται τα πρώτα βήματα της πραγματικά ιστορικής προσπάθειας ενός σκαπανέα της έρευνας που εγκαίνιασε στην Κύπρο τη συστηματική μελέτη της

λαϊκής τέχνης. Στο γράμμα της από 12 Φεβρουαρίου 1953 η Αγγελική ομολογεί στην Άννα απερίφραστα ότι, παρά την επαγγελματική της απασχόληση με την αρχαιολογία, το πραγματικό της μεράκι ήταν άλλο: «έμένα περισσότερο μ' ενδιαφέρει ή Λαϊκή Τέχνη». Στον τομέα πράγματι αυτό στα λίγα χρόνια της ενεργού της δράσης, στην εικοσαετία ουσιαστικά 1950-1970, η Αγγελική Πασχαλίδου-Πιερίδου έθεσε στην Κύπρο τα θεμέλια ενός σημαντικότητας κλάδου έρευνας.

Το άλλο γενικότερο ζήτημα που ανακύπτει στην αλληλογραφία της Αγγελικής Πιερίδου με την Άννα Χατζηνικολάου είναι εκείνο της θέσης της γυναίκας αρχαιολόγου στην κοινωνία. Ζήτημα σημαντικό, συχνά δραματικό, της κοινωνιολογίας της γνώσης, αντιμετωπίζεται από τις δύο γυναίκες αρχαιολόγους ως προσωπικός προβληματισμός, τον οποίο βιώνουν ως αντίφαση μεταξύ των απαιτήσεων της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής, αντίφαση που κατά κανόνα επέβαλλε σοβαρές θυσίες στη γυναίκα. Στην ίδια λογική εγγράφονται και οι σοβαρές ανισότητες στη μεταχείριση της γυναίκας στην επαγγελματική της ζωή, ανισότητες και αδικίες τις οποίες βίωσε κατά κόρον η Αγγελική Πιερίδου αρχικά υπό τους βρετανικούς αποικιοκρατικούς νόμους στην Κύπρο, οι οποίοι δημιούργησαν διοικητικές πρακτικές που συνεχίστηκαν και μετά την ανεξαρτησία της νήσου και επηρέασαν την επαγγελματική της εξέλιξη. Είναι πράγματι ατυχές που το σχετικό γράμμα της Άννας Χατζηνικολάου για την κοινωνική και επαγγελματική εμπειρία της γυναίκας αρχαιολόγου, το οποίο μνημονεύει η Αγγελική Πιερίδου στην επιστολή της από 30 Οκτωβρίου 1951, δεν έχει διασωθεί. Πάντως τα στοιχεία που μας παραδίδουν τα γράμματα της Αγγελικής Πιερίδου εικονογραφούν εύγλωττα στη λιτότητά τους τα διλήμματα και τις αγωνίες της εργαζόμενης επιστήμονος στην Ελλάδα και την Κύπρο στην αμέσως μεταπολεμική εποχή.

***

Α'

Λευκωσία 16.10.50
Αγαπητή μου Άννα

Άρνησα λίγο να σου απαντήσω για δυό λόγους. Αλλά πριν σου εξηγήσω σου στέλλω θερμά συγχαρητήρια για την επιτυχίαν σου και για τόν διορισμό σου, πού πιστεύω πώς

έγινε ίσαμε τώρα, στό Βυζαντινό Μουσείο. Είν' αλήθεια πώς ή εργασία στό Μουσείο –εργασία ταξινομήσεως και μελέτης– είναι έντελώς διαφορετική από τήν εργασίαν τών σχολείων. Κάθε μιά έχει τή χάρη της. Έμεις προτιμήσαμε τή πρώτη, πού ίσως νά είναι ή καλύτερη.

Λοιπόν τώρα οί λόγοι τής άρροπορίας μου. Πρώτα γιατί έφυγα για τήν Πάφο από τίς άρχές του Σεπτέμβρη με άδεια για νά ξεκουραστῶ λιγάκι από τή φοβερή ζέστη τής Λευκωσίας και από τήν κούραση τών άνασκαφών. Και δεύτερον γιατί περίμενα νά ξαναπάω στό Λεύκαρο με κάποια Έγγλέζα φίλη μου και νά κυτάξω και για τά κεντήματα πού ζήτηξες. Είν' αλήθεια πώς στοιχίζουν κάπως άκριβά, αν και είναι καμωμένα με κλωστή Κυπριακή και σέ ρούχο έχω. Είναι βλέπεις δουλειά του χεριού και στοιχίζει ό κόπος. Λοιπόν, ένα τραπέζομάντηλο τσαγιού σέ 120 πόντους τετράγωνο και 12 πετσετάκια όπως παρήγγειλες με κέντημα, ρούχο, κλωστή όμοια στό στύλ μ' εκείνο πού σου έστειλα δά στοιχίζει £ 4-10-0 έως 5-0-0. Αν νομίζης ότι σου συμφέρει ή τιμή γράψε μου νά τό παραγγείλω στό Λεύκαρο στήν ίδια κοπέλλα πού κέντησε και κείνο πού σου έστειλα. Ίσως με 4 1/2 λίρες νά τό κάμη.

Θέλω νά μάθω τί έγινε ή μελέτη σου για τόν Άγιο Μάμα. Θά τήν τέλειωσες πιστεύω. Γράψε μου νέα σου, και νέα τών φίλων μας. Τί γίνεται ή Βαρβάρα; πού εργάζεται. Έμαδα από κάποια κοινή μας φίλη ότι είναι στήν Αθήνα.

Θά με ύποχρεώσης αν μου στείλεις ένα αντίτυπο από τή διατριβή σου. Στίς άνασκαφές μείναμε 1 1/2 μήνα, από τά μέσα Ιουνίου μέχρι τό τέλος Ιουλίου. Ήταν δουλειά δαυμασία αλλά πάρα πολύ σκληρή. Ό ήλιος μ' έκανε κάρβουνο. Τώρα βέβαια άσπρισσα λιγάκι. Φαίνεται ότι τ' άποτελέσματα ήταν πολύ καλά κι' έτσι ή Αποστολή δά συνεχίση τήν εργασία της και στό θέρος του 1951, αν ή διεθνής κατάσταση είναι όμαλή και μπορέσουν νά έλθουν από τήν Αγγλία.

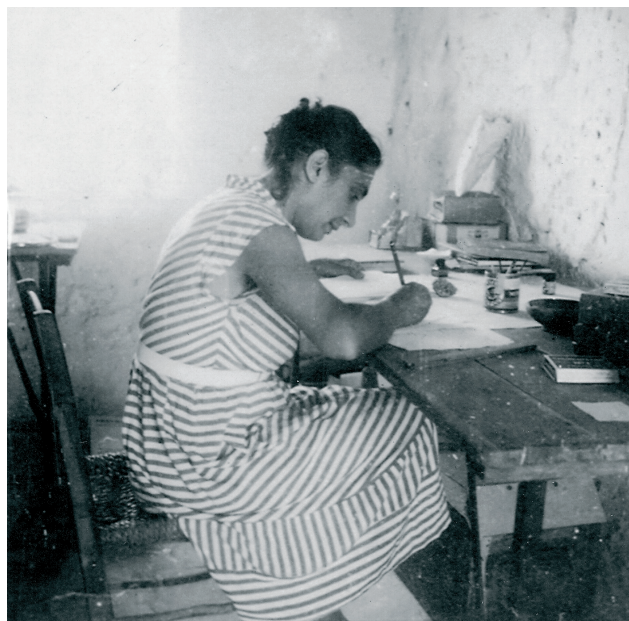
Γράψε μου νέα σου από τήν εργασία σου στό Βυζαντινό Μουσείο. Πές χαιρετισμούς στόν καθηγητή κύριο Σωτηρίου από τήν κόρη ενός παλιού του συμμαθητού. Ό πατέρας μου ήταν συμφοιτητής με τόν Σωτηρίου.

Χαιρετισμούς στόν άντρα σου.

Μέ αγάπη
Αγγέλα

Σχόλια

Εργασία των σχολείων: η Αγγελική Πασχαλίδου αναφέρεται προφανώς στη σύντομη εκπαιδευτική της προϋπηρεσία στο Γυμνάσιο Πάφου στα χρόνια 1945-1948, την πρώτη της

Εικ. 2. Η Αγγελική Πασχαλίδου συμμετείχε στις ανασκαφές της βρετανικής αποστολής British Kouklia Expedition του Πανεπιστημίου St Andrew's και του Liverpool Museum στον αρχαιολογικό χώρο της Παλαιοπάφου στο χωριό Κούκλια της Πάφου, 1950-1952. Φωτογραφία από το αρχείο της Αγγελικής Πιερίδου.

δουλειά μετά την επιστροφή στην Κύπρο το 1945.

Κούραση των ανασκαφών: αναφέρεται στις ανασκαφές της βρετανικής αποστολής British Kouklia Expedition του Πανεπιστημίου St Andrew's και του Liverpool Museum στον αρχαιολογικό χώρο της Παλαιοπάφου στο χωριό Κούκλια της Πάφου. Βλ. F. G. Maier – V. Karageorghis, *Parhos. History and Archaeology* (Λευκωσία 1984) 18. Η Αγγελική πήρε μέρος στις ανασκαφές αυτές το καλοκαίρι του 1950, του 1951 και του 1952.

Μελέτη για τον Άγιο Μάμα: η Άννα Χατζηνικολάου είχε αρχίσει τη μελέτη για τον Άγιο Μάμα με παρότρυνση της Μέλπως Merlier ήδη από το 1948. Το γεγονός ότι η Αγγελική ήταν ήδη ενήμερη μαρτυρεί ότι η επικοινωνία τους ήταν παλαιότερη από το γράμμα της 16ης Οκτωβρίου 1950.

Η Βαρβάρα: πρόκειται για τη Βαρβάρα Φιλιππάκη, στενότατη φίλη της Αγγελικής από τα χρόνια των σπουδών τους στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αργότερα διευθύντρια του Μουσείου Δελφών και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Αντίτυπο από τη διατριβή σου: η διατριβή της Άννας

Χατζηνικολάου, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde Byzantin*, υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων το 1948 και εκδόθηκε στην *Collection* του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών το 1950.

Καθηγητής Σωτηρίου: πρόκειται για τον Γεώργιο Σωτηρίου, ακαδημαϊκό και διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Ο Γ. Σωτηρίου είχε επισκεφθεί την Κύπρο με πρόσκληση της Εκκλησίας της Κύπρου το 1931 και το 1936 για να μελετήσει τα βυζαντινά μνημεία της νήσου. Οι επισκέψεις αυτές απέδωσαν το μνημειώδες έργο *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου* (Αθήνα 1935). Το γράμμα μας προσφέρει την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι ο Σωτηρίου υπήρξε συμφοιτητής με τον πατέρα της Αγγελικής Πασχάλη Δ. Πασχαλίδη (1884-1943), γυμνασιάρχη του Ελληνικού Γυμνασίου Πάφου. Δεν είναι γνωστό αν οι δύο παλαιοί συμφοιτητές ξανασυναντήθηκαν κατά τις επισκέψεις του Σωτηρίου στην Κύπρο. Βλ. και Μ. Μ. Κιτρομηλίδου, *Η εφημερίδα Πάφος της Κύπρου* (Αθήνα 2005) 340. Για τον Πασχάλη Πασχαλίδη, την εκπαιδευτική και πνευματική του δράση στην Πάφο, βλ. Μ. Μ. Κιτρομηλίδου, *Τα ελληνικά γράμματα στον αλύτρωτο ελληνισμό. Μεταξύ Μικράς Ασίας και Κύπρου* (Λευκωσία 1998). Ειδικότερα για τα αρχαιολογικά του ενδιαφέροντα, βλ. ό.π. 456-59, 467-73, 476-79.

Β'

Λευκωσία 2.VI.51

Άγαπημένη μου Άννα

Πῆρα τό γράμμα σου. Εἶν' ἀλήθεια πῶς εἶχα πολλές σκοτοῦρες καί ἔννοιες αὐτό τό καιρό. Ἀπό τήν ἐτοιμασία τῆς μελέτης γιά τά κεντήματα ὡς τίς διαλέξεις ὡς τούς ἀρραβῶνες. Καί γιά ν' ἀρχίσω μέ τό τελευταῖο σοῦ γράφω ὅτι βροῖκα ἕνα καλό καί μορφωμένο ἄνδρα καί ἀρραβωνιάσθηκα. Τώρα ὅμως δά τόν ἀφήσω γιά λίγο καιρό γιατί φεύγω στά Κούκλια τῆς Πάφου γιά ἀνασκαφές μαζί μέ τήν Ἀγγλική Ἀποστολή. Εἶναι πραγματικά δύσκολος ὁ συνδυασμός τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς μέ τήν ἐργασία. Μιά ἀπό τίς δύο δά μέινω πίσω. Ἐσὺ εἶν' ἀλήθεια πῶς ἔχεις περισσότερη πείρα ἀπό μένα σ' αὐτές τίς δουλειές. Δῶσε μου λίγες συμβουλές.

Τῆ διατριβή σου τή διάβασα. Βέβαια τά γαλλικά μου δέν εἶναι καί τόσο καλά. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐργάσθηκες πολύ ὅτι ἐχρησιμοποίησες ὅσο μπορούσες καλύτερα τίς πηγές καί γνωρίζεις καλά τά ἱστορικά δεδομένα. Διάβασες τή

Εικ. 3. Η Αγγελική Πασχαλίδου συμμετείχε στις ανασκαφές της βρετανικής αποστολής British Kouklia Expedition του Πανεπιστημίου St Andrew's και του Liverpool Museum στον αρχαιολογικό χώρο της Παλαιοπάφου στο χωριό Κούκλια της Πάφου, 1950-1952. Φωτογραφία από το αρχείο της Αγγελικής Πιερίδου.

βιβλιοκρισία του Σπυριδάκη στο τεύχος του Μαΐου των Κυπριακών Γραμμάτων; Αν σου περισσεύει κανένα τεύχος δά σου εΐμαστε ενγνώμονες αν έστέλλες κι' ένα στη βιβλιοθήκη του Κυπριακού Μουσείου.

Τώρα για τά κεντήματα. Έγραψα στά Λεύκαρα αν μπορούν νά σου τά έτοιμάσουν έκει. Αν όμως δέν γίνει τίποτα από κεΐ δά κοιτάξω στά καταστήματα της Λευκωσίας και δά σου γράψω άμα επιστρέψω από τίς ανασκαφές στο τέλος Ιουλίου. Χαιρετισμούς στον άνδρα σου και στις φίλες μας. Χαιρετισμούς από τον αρραβωνιαστικό μου.

Η διεύθυνσή μου τίς ανασκαφές: Αρχαιολογικές ανασκαφές

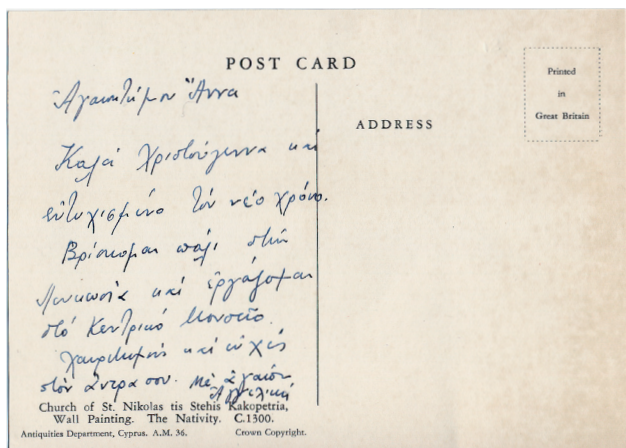
Κούκλια Πάφος

*Μέ πολλή αγάπη
Άγγέλα*

Σχόλια

Αρραβωνιάσθηκα ένα καλό και μορφωμένο άνδρα: πρόκειται για τον σύζυγο της Αγγελικής Γιώργο Φιλίππου Πιερίδη (1904-1999), τον σημαντικότερο ίσως Κύπριο πεζογράφο του 20ού αιώνα και ιδρυτή της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Αμμοχώστου.

Βιβλιοκρισία του Σπυριδάκη: δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Κυπριακά Γράμματα ΙΣΤ' (1951) 161. Ο συντάκτης Κ. Σπυριδάκης ήταν γυμνασιάρχης του Παγκύπριου Γυμνασίου και πρόεδρος της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, η κυρίαρχη προσωπικότητα στην επιστημονική ζωή της Κύπρου την εποχή αυτή.

Εικ. 4. Ευχετήρια κάρτα της Αγγελικής Πασχαλίδου-Περιδίου προς την Άννα Χατζηνικολάου, χ.χρ. (μάλλον τέλος του 1958). Από το αρχείο της Άννας Χατζηνικολάου.

Γ'

Λευκωσία 30.10.51
Αγαπητή μου Άννα

Άρρησα να σου απαντήσω στο γράμμα σου γιατί περίμενα να έλθεις από την Πόλη όπως μου έγραψες. Πώς πέρασες στο ταξίδι σου; Ήταν εκεί και ο κ. Δίκαιος, ο έφορος του Μουσείου μας.

Σ' ευχαριστώ πολύ για το γράμμα σου που μου έδωσε αρκετό δάρρος. Είν' αλήθεια πώς είχα αρχίσει να στενοχωριέμαι γιατί με το γάμο μου δά' έκανα τή δουλειά μου στο Μουσείο που με τόση δυσκολία μπόρεσα να επιτύχω. Αλλά τώρα τώχω πάρει απόφαση. Πολλές φορές στη ζωή δέν μπορεί κανένας να συνδυάζει και τά δυό το γάμο και τήν εργασία. Τό καλοκαίρι όμως δά πηγαίνω στίς άνασκαφές.

Πότε ακριβώς δά παντρευθώ δέ ξεύρω άκόμα. Πάντως τέλος του χρόνου ή άρχές του άλλου.

Τώρα για τά κεντήματα. Η φιλενάδα μου από τά Λεύκαρα έφυγε για τήν Αμερική και δέν ξεύρω πού να τά παραγγείλω. Άν δέλεις όμως υπάρχουν στήν αγορά τής Λευκωσίας ώραιότατα κεντήματα Λευκαρίτικα όπως κείνο που σου έστειλα, σέτ τσαγιού φαγητού και ότι δέλεις. Άκόμα υπάρχουν κι' από τά Παφίτικα ύφαντά κεντήματα με πολλά χρώματα όπως εκείνα που δημοσιεύω στή μελέτη μου.

Τό σέτ τσαγιού φαγητού με ένα μικρό τετράγωνο πετσετάκι, 6 μικρότερα και 6 πιο μικρά δηλ. 13 κομμάτια αξίζουν £ 5. Τά Παφίτικα είναι μαξιλάρια τετράγωνα του καναπέ ή μαντηλιές για τόν τοίχο. Η άξία τους είναι 15 σελ. με 1 λίρα τό κομμάτι. Γράψε μου τί δέλεις και πώς σου φαίνεται ή τιμή.

Χαιρετισμούς πολλούς στόν άντρα σου από μένα και στούς δυό σας από τόν άρραβωνιαστικό μου.

Μέ άγάπη
Άγγέλα

Σχόλια

Να έλθεις από την Πόλη: η Άννα Χατζηνικολάου είχε πάει στην Κωνσταντινούπολη για το Εικοστό Δεύτερο Συνέδριο των Ανατολιστών που συνήλθε εκεί τον Σεπτέμβριο του 1951. Στο συνέδριο αυτό η Μέλω Μερλιέ απέστειλε την ανακοίνωση *Présentation du Centre d'Études d'Asie Mineure. Études d'ethnographie* (Αθήνα 1951).

Ο κ. Δίκαιος: Πορφύριος Δίκαιος (1904-1971), κορυφαίος Κύπριος αρχαιολόγος, έφορος του Κυπριακού

Μουσείου (1931-1960) και διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου (1960-1963), πρωτοπόρος της έρευνας του νεολιθικού πολιτισμού της νήσου.

Δ'

Λευκωσία 12.2. 53

Αγαπητή μου Άννα

Χάρηκα πολύ πού πήρα τό γράμμα σου. Έλεγα πάντα πώς έχω καιρό νά σοῦ γράψω καί τό γράμμα σου μοῦ ξαναθύμησε τήν ἀμέλειά μου. Λοιπόν τά νέα μου. Παντρεύτηκα ἀπό τόν περασμένο Μάϊο ἀφοῦ πρὶν πῆγα ταξίδι μέ τόν ἄντρα μου γιά ἓνα μῆνα στό Παρίσι. Τόν Ἀπρίλιο τόν περάσαμε ἐκεῖ. Τόν καιρό μου ὄλο τόν πέρασα στά Μουσεία. Εἶχα ξετρελλαθεῖ ἀπό τήν ὀμορφιά τῆς πολιτείας κι ἔτρεχα ὅλη τή μέρα μέσα στους δρόμους καί στά Μουσεία. Εἶδα πολλά παλιά κεντήματα στό Musée des Arts décoratifs. Ἐκεῖ εἶδα μιά ματιά καί τή Λάππα.

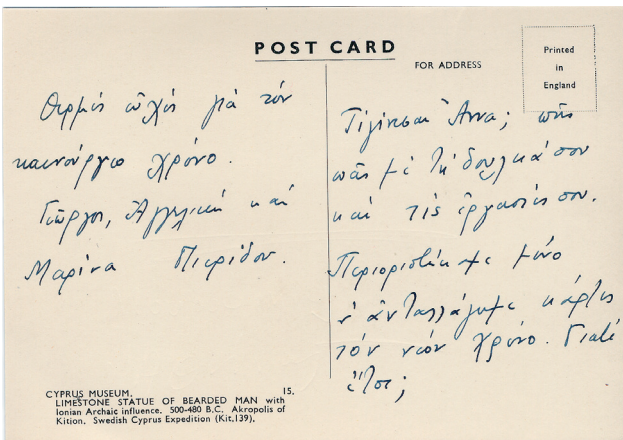
Τώρα συνεχίζω νά ἐργάζομαι στήν Αρχαιολογική Ὑπηρεσία. Τό σπίτι μου εἶναι στό Βαρῶσι καί τίς 3 μέρες τῆς βδομάδας εἶμαι ἐκεῖ καί τίς ὑπόλοιπες στή Λευκωσία. Στό Βαρῶσι προσπαδοῦμε νά διοργανώσουμε ἓνα Ἐπαρχιακό Μουσεῖο.

Τό καλοκαίρι ἤμωνα στίς ἀνασκαφές τῶν Κουκλιῶν. Φέτος εἶχαμε ἐπιτυχία, βρήκαμε τή Μυκηναϊκή νεκρόπολη καί σκάψαμε τάφους μέ ὠραῖα ἀγγεῖα καί κοσμήματα. Ἀλλά ξεῦρες πώς ἐμένα περισσότερο μ' ἐνδιαφέρει ἡ Λαϊκή Τέχνη. Εἶναι ὅμως δύσκολη ἡ συλλογή τοῦ ὑλικοῦ. Δέν τό βρίσκεις πρόχειρο σέ Μουσεία γιατί δέν υπάρχουν. Πρέπει νά γυρίσω ἐγώ γιά νά πάρω πληροφορίες καί νά βρῶ ὑλικό. Ὡστόσο ἐργάζομαι. Ἡ οἰκογενειακή μου ζωή δέ μέ ἐμπόδισε ἀπό τίποτα. Ὁ ἄντρας μου εἶναι πολύ καλός καί μορφωμένος πού καταλαβαίνει καί τά δικά μου ἐνδιαφέροντα.

Χάρηκα πολύ πού πήρα νέα τῆς Βαρβάρας. Ἄκουσα πώς εἶχε φύγει στήν Ἀμερική δέν ἤξερα ἂν ἐπέστρεψε. Πέστης πολλούς χαιρετισμούς κι ἂν βρῆ καιρό ἄς μοῦ γράψῃ δύο λόγια. Θά τά περιμένω μέ ἀγάπη. Ἡ παλιά φιλία δέν ξεχνιέται.

Πότε νά ρθῆτε στή Κύπρο; Ἡ παρέα πού κάνετε τίς ἐκδρομές ν' ἀποφασίσῃ νά ὀργανώσῃ καμμιά ὡς τή Κύπρο. Δέν φαντάζεσθε πόσο δά εὐχαριστηθῶ νά σᾶς δῶ ὅλους μαζί. Κι ἂν εἶναι τό καλοκαίρι πού δά κάνομε ἀνασκαφές τόσο τό καλύτερο.

Ἄγιο Μάμα δέν ἔχομε στήν Ἀμμόχωστο.

Εικ. 5. Ευχετήρια κάρτα της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου προς την Άννα Χατζηνικολάου, χ.χρ. (ίσως μετά το 1958). Από το αρχείο της Άννας Χατζηνικολάου.

Από τήν Ἑλλη πῆρα μιά κάρτα τᾶ Χριστούγεννα. Τῆς ἔγραψα προτοῦ πάρω τό γράμμα σου.

Πολλούς χαιρετισμούς σ' ὄλους τούς φίλους καί φίλες. Πές τή Χαρίκλεια συγκαρπητήρια γιά τό γάμο της καί τό μωρό της. Χαιρετισμούς πολλούς στό Γιάννη. Ἄν χρειαστής τίποτα ἀπό τή Κύπρο γιά τόν Ἅγιο Μάμα γράψε μου.

Μέ ἀγάπη
Ἀγγέλα

Σχόλια

Στο Βαρῶσι προσπαθούμε να διοργανώσομε ένα Επαρχιακό Μουσείο: Βαρῶσι είναι η ονομασία της νέας πόλης της Αμμοχώστου εκτός των τειχών της μεσαιωνικής πόλης, στην περιοχή με τους πορτοκαλεῶνες, όπου κατοικούσαν οι Ἑλληνες, ενώ οι Τούρκοι κατοικούσαν στην παλιά πόλη εντός των τειχών. Το επαρχιακό αρχαιολογικό μουσείο άρχισε να οργανώνεται από τον επίτιμο έφορο Θεόφιλο Μογαβγab, υπό την εποπτεία του Πορφύριου Δίκαιου. Στο Μουσείο Αμμοχώστου η Αγγελική εργάστηκε έως το 1958, οπότε μετατέθηκε στη Λευκωσία.

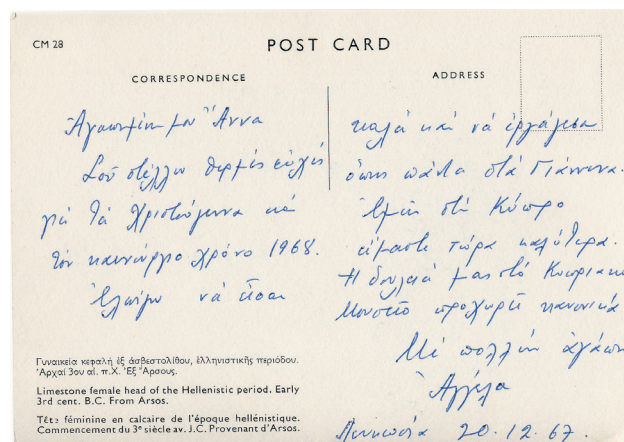
Ε'

Λευκωσία 23.3.53
Αγαπητή μου Άννα

Σοῦ στέλλω τήν φωτογραφία τοῦ Ἁγίου Μάμα. Εἶναι τό ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στόν Β. τοῖχο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς Λευκωσίαν. Τήν φωτογραφίαν τήν ἔβγαλε ὁ φωτογράφος τοῦ Μουσείου καί πιστεύω νά εἶναι κατάλληλη γιά δημοσίευση. Ἄρρησα λίγο γιατί περίμενα τόν φωτογράφο μας νά ἔλθῃ ἀπό τό Κίτι πού φωτογράφιζε τᾶ Μωσαϊκά ἐκεῖ. Στούς φωτογράφους τῆς Λευκωσίας δέν εἶχα ἐμπιστοσύνη γιατί αὐτοί εἶναι συννηδισμένοι περισσότερο σέ δουλειά τοῦ στούντιο μέ φῶτα τεχνικά. Ἴσως νά μή σέ καθυστέρησα ἀπό τό τύπωμα τοῦ βιβλίου σου. Στή Θεσσαλονίκη δά συναντήσεις καί τόν κ. Δικηγορόπουλο ἀντιπρόσωπο τοῦ Τμήματός μας στό συνέδριο.

Ἐγώ ἄρχισα νά μελετῶ τίς νταντέλλες τῆς Κύπρου. Πολύ ὑλικό σκορπισμένο σέ ὅλα τᾶ χωριά. Θά ἐργασθῶ πολύ. Τί γίνεται ἡ Βαρβάρα; Πέστης νά μοῦ γράψῃ δύο λόγια. Θά μέ ἐυχαριστήσει πολύ.

Χαιρετισμούς ἀπό τόν ἄντρα μου.

Εικ. 6. Ευχετήρια κάρτα της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πεπιδου προς την Άννα Χατζηνικολάου, 20 Δεκεμβρίου 1967. Από το αρχείο της Άννας Χατζηνικολάου.

Σοῦ εὐχομαι τό βιβλίον σου νά χειροκροτηθεῖ ἀπό τό συνέδριο.

*Μέ ἀγάπην
Ἀγγέλα*

Σχόλια

Στη Θεσσαλονίκη: συγκλήθηκε τον Απρίλιο του 1953 το Ένατο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο το οποίο παρακολούθησε η Άννα Χατζηνικολάου ως εγγεγραμμένη σύνεδρος. Βλ. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Α'* (Αθήνα 1955) 35. Ο αντιπρόσωπος του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου Ανδρέας Δικηγορόπουλος ήταν από τους πρώτους μελετητές της ιστορίας της Βυζαντινής Κύπρου με αξιόλογες μελέτες στο ενεργητικό του για την περίοδο των Αραβικών επιδρομών. Βλ. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Β'* (Αθήνα 1956) 366.

ΣΤ'

*Λευκωσία 19.1.54
Ἀγαπητή μου Άννα*

Λυπήθηκα πολύ γιά τόν θάνατο τῆς μανούλλας σου καί σοῦ στέλλω μαζί μέ τόν ἄντρα μου θερμά συλλυπητήρια.

Γιά τόν Άγιο Μάμα δέν εἶδα κριτική ἐδῶ στή Κύπρο ἀλλά μοῦ φαίνεται πῶς μόλις τελειώσω μέ τή δική μου μελέτη πού ἐτοιμάζω γιά τά «Καρπασίτικα κεντήματα» δά τήν γράφω ἐγώ. Θά τήν δημοσιεύσω σέ Κυπριακό περιοδικό καί δά σοῦ στείλω ἀπόκομμα. Φιλικές δουλειές βλέπεις μεταξύ μας.

Τώρα δά σέ παρακαλέσω πολύ γιά κάτι. Νά κντάξεις στό Γαλλικό Ἰνστιτούτο ἄν ξέρον διευθύνσεις παλαιωπαλείων γιά βιβλία στό Παρίσι καί στήν Ἀθήνα. Γίνεται τώρα μιά νέα δημοτική βιβλιοθήκη στό Βαρῶσι καί ζητοῦν νά ἀγοράσουν βιβλία σοβαρά καί γιά τήν Κύπρο καί γενικά γιά ὅλους τούς κλάδους τῆς Τέχνης καί τῆς Ἐπιστήμης. Θά μέ ὑποχρεώσης ἄν μοῦ στείλεις ἢ καταλόγους ἢ διευθύνσεις. Μᾶς ἐνδιαφέρουν φρυσικά περισσότερο τά Ἑλληνικά βιβλία.

Εγώ παιδεύομαι πολύ μέ τήν ἔλλειψη βιβλίων γιά τό δέμα μου. Πῆρα μέσα στίς γιορτές καί μιά κάρτα ἀπό τήν Ἑλλη Πετροχειλίου. Χάρηκα πολύ πού εἶχα νέα της, φαίνεται νά εἶναι εὐχαριστημένη στή Ξάνθη.

Περιμένω γράμμα σου. Χαιρετισμούς στόν ἄντρα σου κι' ἀπό τούς δύο μας.

*Μέ ἀγάπην
Ἀγγέλα*

Σχόλια

«Καρπασίτικα Κεντήματα»: μελέτη της Αγγελικής Πιερίδου, *Κυπριακαί Σπουδαί ΙΖ'* (1953) 55-66 [= Α. Γ. Πιερίδη, *Κυπριακή Λαϊκή Τέχνη* (Λευκωσία 1980) 23-32].

Η βιβλιοκρισία για τον Άγιο Μάμα (Αθήνα 1953) δημοσιεύτηκε τελικά και πάλι από τον Κ. Σπυριδάκη, *Κυπριακά Γράμματα ΙΘ'* (1954) 301.

Μετά το γράμμα της 19ης Ιανουαρίου 1954 η επικοινωνία μεταξύ της Αγγελικής Πιερίδου και της Άννας Χατζηνικολάου αραιώνει και περιορίζεται σε τρεις ευχετήριες κάρτες. Οι δύο πρώτες από αυτές είναι αχρονολόγητες. Μπορούν μόνο έμμεσα να χρονολογηθούν, η μεν μία στο τέλος του 1958, αφού η Αγγελική αναφέρεται στη μετάθεσή της από το Μουσείο Αμμοχώστου στο Κυπριακό Μουσείο στη Λευκωσία που είχε γίνει τον Φεβρουάριο του έτους εκείνου. Η κάρτα, με παράσταση της γέννησης του Χριστού από τον Άγιο Νικόλαο της Στέγης, αναφέρει:

Ἀγαπητή μου Άννα

Καλά Χριστούγεννα καί εὐτυχισμένο τόν νέο χρόνο. Βρίσκομαι πάλι στήν Λευκωσία καί ἐργάζομαι στό Κυπριακό Μουσείο. Χαιρετισμούς καί εὐχές στόν ἄντρα σου.

*Μέ ἀγάπην
Ἀγγελική*

Η δεύτερη κάρτα, με παράσταση αρχαϊκού ανδρικού αγάλματος από το Κίτιο στο Κυπριακό Μουσείο, αναφέρει:

Θερμές εὐχές γιά τόν καινούργιο χρόνο.

Γιῶργος, Ἀγγελική καί Μαρίνα Πιερίδου.

Ακολουθεί το εξής υστερόγραφο:

Τί γίνεται Άννα; Πῶς πᾶς μέ τή δουλειά σου καί τίς ἐργασίες σου; Περιοριστήκαμε μόνο ν' ἀνταλλάσσουμε κάρτες τόν νέον χρόνο. Γιατί ἔτσι;

Η κάρτα είναι αχρονολόγητη, οπωσδήποτε γραμμένη μετά το 1955, χρόνο γέννησης της Μαρίνας Πιερίδου και ίσως και μετά την προηγούμενη κάρτα του τέλους του 1958.

Η τρίτη κάρτα, με την υπέροχη γυναικεία κεφαλή των ελληνοστικών χρόνων από το Άρσοις, έχει σαφή χρονολόγηση: *Λευκωσία 20 Δεκεμβρίου 1967*. Αναφέρει:

Σου στέλνω θερμές ευχές για τὰ Χριστούγεννα καί τόν καινούργιο χρόνο 1968. Ἐλπίζω νά εἶσαι καλά καί νά ἐργάζεσαι ὅπως πάντα στά Γιάννενα. Ἐμεῖς στήν Κύπρο εἴμαστε τώρα καλύτερα. Ἡ δουλειά μας στό Κυπριακό Μουσεῖο προχωρεῖ κανονικά.

*Μέ πολλή αγάπη
Ἀγγέλα*

Το κείμενο που συνοδεύει τις ευχές για το νέο έτος 1968 μαρτυρεί ότι οι δύο φίλες είχαν εξακολουθήσει να επικοινωνούν και μετά την αλληλογραφία των ετών 1950-1954: η Αγγελική γνώριζε για τη μετάθεση της Άννας στα Ιωάννινα το 1965.

Εμείς στην Κύπρο είμαστε τώρα καλύτερα: αποτελεί προφανώς αναφορά στις αγωνίες των ετών 1963-1964 και 1967, λόγω της όξυνσης του Κυπριακού ζητήματος των ετών εκείνων. Η Αγγελική Πιερίδου δεν επέπρωτο

να ζήσει για να δει τη μεγάλη τραγωδία που θα έπληττε τη μεγαλόνησο το 1974, σε λιγότερο από έναν χρόνο μετά τον θάνατό της.

***

Τα έξι γράμματα και τις τρεις ευχετήριες κάρτες της Αγγελικής Πασχαλίδου-Πιερίδου διαφύλαξε η Άννα Χατζηνικολάου με πραγματική φιλική μέριμνα μέχρι τα τελευταία χρόνια της ζωής της. Μου τα παρέδωσε μαζί με άλλα χειρόγραφα και έντυπα περί Κύπρου καθώς και το μικρασιατικού ενδιαφέροντος υλικό που είχε συγκεντρώσει, με την επιθυμία να μεριμνήσω για τη διάσωση και τη μελέτη του υλικού αυτού. Έκρινα ότι τα γράμματα της Αγγελικής Πιερίδου διαθέτουν ενδιαφέρον πέραν του αποκλειστικά προσωπικού και τα παρουσιάζω εδώ ως επιτύμβιο στη μνήμη των δύο σκαπανέων της αρχαιολογικής έρευνας, στις οποίες αισθάνομαι να οφείλω πολλά ως προς την αντίληψη της επιστήμης και του χρέους του πνευματικού εργάτη.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Πανεπιστήμιο Αθηνών και
Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005), πρωτόπυρος μελετήτρια της βυζαντινής τέχνης, επιμελήτρια του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών και Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* ΙΕ' (2005-2007) 409-12. Εκτός από τα βιβλία της που μνημονεύονται στα γράμματα, μνημειώδες έργο της είναι και ο τρίτομος κατάλογος των μικρογραφιών των βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (σε συνεργασία με τη Χριστίνα Τουφαξή-Πάσχου) (Αθήνα 1978-1997).

2. Για την Αγγελική Πασχαλίδου-Πιερίδου (1918-1973), βλ. Μ. Ιακώβου (επιμ.), *Ο άγνωστος στρατιώτης της Κυπριακής αρχαιολογίας και λαογραφίας. Αγγελική Πιερίδου 1918-1973. Χρονολόγιο – Εργογραφία* (Λευκωσία 1996). Στην εργογραφία

που περιλαμβάνεται στο τεύχος ας προστεθούν και οι ακόλουθες νεανικές μελέτες της Αγγελικής Πασχαλίδου: Η λατρεία της Αφροδίτης της Πάφου, *Πάφος* ΙΑ' (1946) 37-40, 57-62, 106-12, 166-72· Τύποι και συνθέσεις από κυπριακές τοιχογραφίες του 15ου και του 16ου αιώνας, *Κυπριακαί Σπουδαί* ΙΒ' (1947) 1-25. Βλ. επίσης Κ. Νικολάου, Αγγελική Γ. Πιερίδου (1918-1973), *Κυπριακαί Σπουδαί* ΛΖ' (1973) 287-88, καθώς και τη βιβλιοκρισία του Κ. Σπυριδάκη για το βιβλίο της *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός εν Κύπρω, Κυπριακαί Σπουδαί* ΛΖ' (1973) 274-75.

3. Βλ. Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Ο Άγιος Μάμας* (Αθήνα 1953, 1995²).

4. Ό.π. 96 σημ. 4 πίν. XIIβ.

PASCHALIS M. KITROMILIDES

Letters from Cyprus on archaeology, folk art and life: Angeliki Paschalidou-Pieridou to Anna Hadjinicolaou

In the years 1950-1954 two women archaeologists, Angeliki Paschalidou-Pieridou in Cyprus and Anna Marava-Hadjinicolaou in Athens, old friends and political comrades since their original acquaintance in the 1930s, exchange letters on their life and work. The six letters and three subsequent post cards published in this article were addressed by Angeliki Pieridou to Anna Hadjinicolaou. The responses by Anna Hadjinicolaou have not survived. Despite their limited focus on matters of immediate personal interest to the two correspondents the letters provide insights into other issues as well, insights which ascribe to these personal testimonies a broader interest. The two correspondents exchange views and experiences on the position of the working professional woman in society:

what they say supplies valuable evidence on what it meant to be an archaeologist in a society which still considered that the primary role of a woman was and should be limited to the domestic sphere. The letters also reveal the difficulties facing scholarly work in the insular and academically backward society of Cyprus in the 1940s and 1950s. Finally the letters document the emergence of Angeliki Pieridou's interest in the study of the folk art of Cyprus – an interest that led to the gradual creation of her own collection of Cypriot embroideries, part of which was donated to the Benaki Museum in 1981. At this level the Pieridou-Hadjinicolaou correspondence is a contribution to the history of the collections of one of Greece's greatest museums.

